

PERIFERNÍ POSTAVENÍ REGIONU (PŘÍPADOVÁ STUDIE PODKARPATSKÉ RUSI)

PERIPHERY STATUS OF REGION (THE CASE STUDY OF SUBCARPATHIAN RUS)

Jan Čopík

Anotace:

Cílem příspěvku je formou případové studie území Zakarpatské oblasti Ukrajiny zmapovat periferní postavení regionu.

Klíčová slova:

Region, periferie, ekonomický rozvoj.

Abstract:

The objective of this study is to show on an example of the territory Zcarpathian region of Ukraine the periphery status of region.

Key words:

Region, periphery, economic development.

ÚVOD

V současné době je věnována značná pozornost studiu regionů a regionální politiky. Při objasňování regionální diferenciaci a regionálního rozvoje bývají zmiňovány různorodé faktory. Jedním z nich je geografická podmíněnost. Prostorová dimenze je důležitým fenoménem, a to především v souvislosti s problematikou studia vztahů mezi vyspělými a méně vyspělými regiony, respektive příčin a důsledků rozdílů v dynamice vývoje v různých geografických oblastech. Jedním z typických středoevropských regionů vykazujícím znaky periferie je Podkarpatská Rus.⁷⁵

CÍL A METODIKA

Cílem příspěvku je zmapovat z pohledu teorie závislosti vztah centra a periferie v podmínkách Podkarpatské Rusi. Příspěvek je založen na analýze vybraného regionu.

Model vztahů mezi centrem a periferií, respektive teorie závislosti, se zabývá geografickými faktory společenských a politických dějů. Jádrem teorie závislosti je studium vztahů mezi vyspělými a méně vyspělými regiony, zjišťování příčin a důsledků rozdílů v dynamice vývoje v různých geografických oblastech. Teorie vztahů mezi centrem a periferií je spojena zejména se jménem norského sociologa a politologa Steina Rokkana (Říchová 2000: 277).

Centra lze podle modelu vztahů mezi centrem a periferií definovat jako privilegovaná místa. Jsou to místa, v kterých se v rámci určitého teritoria setkávají klíčoví držitelé zdrojů

⁷⁵ Podkarpatská Rus je historický název území dnešní Zakarpatské oblasti Ukrajiny. Oficiálně se používal v době první československé republiky. V průběhu dějin neslo toto území několik názvů: Karpatská Rus, Uherská Rus, Podkarpatská Rus, Karpatská Ukrajina, Zakarpatská Ukrajina, Zakarpatská oblast (SSSR, Ukrajiny), Zakarpatí.

moci, kde se shromažďují k ceremoniím posilujícím identitu (především národní) a kde jsou umístěny památníky symbolizující tuto identitu (Říchová 2000: 279-280).

Periferie je v geografickém pojetí formálně definována jako prostorová jednotka podřízená autoritě centra. Základními charakteristickými rysy odlišujícími periferie od center jsou vzdálenost, odlišnost a závislost. Obyvatelé periferie jsou sice součástí systému jako celku, jsou však významem marginální. Spojuje je určitá míra vlastní (periferní) identity, která je odlišná od identity centra, avšak jsou pod trvalým tlakem. Ideální znaky periferií je pak možno vymezit následovně:

1. Často se jedná o dobyté území (typickým příkladem periferie jsou kolonie řízené úředníky dosazenými z centra, kteří jsou odpovědní geograficky vzdálenému centru, nikoli teritoriu, nad nímž vykonávají svou pravomoc).
2. Často jsou to oblasti ekonomicky zaostalé či je jejich hospodářství orientováno výlučně na jednu komoditu (těžbu nerostné suroviny, plantáže kávy apod.).
3. Stejně tak se na periferii nevyskytují vlastní kulturní instituce, které by byly schopné posilovat místní identitu.

Periferie se vzhledem k těmto rysům mohou obvykle jen velmi obtížně bránit tlaku z centra. Mají současně jen velmi malý vliv na určování svých vlastních potřeb a mohou jen v minimální míře chránit svou odlišnost před vnějším vlivem. Ideální charakteristické znaky vymezující periferie nelze aplikovat na všechny specifické případy periferií, přesto mají jednu rozhodující výhodu. Obrací pozornost sociologů, politologů i historiků paralelně ke třem podstatným sférám života společnosti – ke sféře politické, ekonomické a kulturní. Periferie není pouze geograficky vymezeným prostorem, ale je nutné ji chápat a studovat jako výraz obou dimenzí – tedy jako fenomén současně horizontální (geografický, teritoriální) i vertikální (politicko – ekonomicko – kulturní). Vztah závislosti mezi centrem a periferií v sobě nemusí jednoznačně zahrnovat nevyspělost periferie. Je možné, že politicky závislá oblast může být oblastí hospodářsky značně vyspělou, mnohdy dokonce významem převyšující hospodářskou úroveň centra (Říchová 2000: 280-282).

Formování center a periferií je logickým a svým způsobem přirozeným výsledkem procesů strukturálně – funkční diferenciaci, jež se pochopitelně nevyhýbají ani teritoriální bázi či rámci politického systému. Čím větší je teritoriální expanze spjatá s takovou diferenciací, tím výraznější a silnější je tendence k rozvoji různých struktur a substruktur typu centrum – periferie. Utváření a reprodukce periferií a center tedy představuje komplexní proces se specifickou dynamikou, který je zapotřebí zkoumat vždy v příslušném geopolitickém, geoeconomickém, geokulturním a geohistorickém kontextu (Barša, Strmiska 1999: 179-180).

VÝSLEDKY A DISKUSE

Jednotlivé konsekvence vztahu centrum – periferie je možné ilustrovat na osudech obyvatelstva a území dnešní Zakarpatské oblasti Ukrajinské republiky, která leží v samotném geografickém středu evropského kontinentu. Podle posledního sčítání lidu z roku 2001 zde žije 1 258 tis. obyvatel a rozkládá se na 12 753 km². Zakarpatí naplňuje všechny tři ideální znaky periferie vymezené Steinem Rokkanem.

1. Jedná se prakticky o dobyté území. Podkarpatská Rus byla v historii součástí mnoha států, podíl rozhodování Podkarpatorusů o vlastní státní příslušnosti byl však většinou minimální.⁷⁶ Území Podkarpatské Rusi a východního Slovenska je národnostně vlastní

⁷⁶ Jen v průběhu 20. století bylo Podkarpatsko součástí šesti států. Rakouska-Uherska (do roku 1918), Československa (1918 – 1939), Karpatské Ukrajiny (1939, krátké období samostatnosti počítající se však pouze na hodiny), Maďarska (1939 – 1945), SSSR (1945 – 1991) a Ukrajiny (od roku 1991).

jihokarpatských Rusínů. Po příchodu Slovanů ze západu, severu a jihozápadu zde vznikla regionální knížectví. Od desátého století začínají na toto území pronikat Maďaři. Podkarpatská Rus se stala součástí Uher a s nimi poté Rakouska. Po rozbití dunajské monarchie byla přičleněna k Československu. Rozhodující podíl na připojení k ČSR měly americké rusínské spolky.⁷⁷ Po zániku Republiky Česko-Slovenské a krátkém období samostatnosti byla v roce 1939 Karpatská Ukrajina okupována Maďarskem.⁷⁸ Na podzim roku 1944 byla Podkarpatská Rus obsazena sovětskou armádou a v roce 1945 bylo Československo donuceno odstoupit území Podkarpatské Rusi a části východního Slovenska Sovětskému svazu.⁷⁹ S výjimkou poměrně krátkých historických období měli vždy rozhodující slovo ve správě Podkarpatské Rusi úředníci dosazení centrem. Rovněž v současné Zakarpatské oblasti má rozhodující slovo předseda státní administrativy (gubernátor), kterého jmenuje a odvolává ukrajinský prezident.⁸⁰

2. Podkarpatská Rus byla historicky hospodářsky zaostalou oblastí, což přetrvává do současnosti. V roce 2000 např. dosahovala průměrná mzda v Zakarpatské oblasti pouze zhruba 75% průměrné mzdy na Ukrajině.⁸¹ Ukrajinský statistický úřad, jehož data se však nezdají příliš hodnověrná, oficiálně udával míru nezaměstnanosti v Zakarpatské oblasti k 1. červenci 2004 pouze 3,9% praceschopného obyvatelstva. Fakticky se však hodně lidí věnuje svému malému samozásobitelskému hospodářství, sezónnímu sběru lesních plodin⁸², případně pracuje v zahraničí⁸³.
3. Kulturní rozvoj na Podkarpatské Rusi byl historicky ovlivněn národnostní nevyhraněností a "přízní doby". Podkarpatoruská a rusínská kultura se rozvíjela zejména v období společenského uvolnění druhé půle 19. století (po rakousko – uherském vyrovnání však postupně sílil maďarizační tlak) a za první československé republiky. Podkarpatoruské slovanské obyvatelstvo však bylo rozděleno do tří hlavních proudů – velkoruského,

⁷⁷ Velký počet Podkarpatorusů se v průběhu druhé poloviny 19. a na začátku 20. století vystěhoval ze své vlasti, odcházeli většinou do Kanady a USA. Podle neúplné oficiální statistiky emigrovalo do roku 1918 ze Zakarpatí více než 400 tisíc lidí, což představovalo skoro polovinu veškerého obyvatelstva. Donutily je k tomu zejména katastrofální ekonomické podmínky. Díky úsilí představitelů rusínské emigrace se problém Podkarpatské Rusi stal v průběhu velké války mezinárodním. Po zhodnocení situace ve střední Evropě na konci první světové války se zahraniční Rusíni rozhodli usilovat o připojení Podkarpatské Rusi jako autonomního území ke vznikající Československé republice.

⁷⁸ V rámci druhé česko-slovenské republiky získala v říjnu 1938 Podkarpatská Rus plnou autonomii. V hektickém vývoji pomnichovského období získali na Podkarpatské Rusi navrch představitelé ukrajinské orientace. Ti poté změnili název tohoto území na Karpatskou Ukrajinu. Po okupaci českých zemí vyhlásil odpoledne 15. března 1939 autonomní sněm Karpatskou Ukrajinu nezávislým státem. Ten však byl po několikadenních bojích obsazen Maďarskem. Podle Duleby bleskový maďarský úspěch ukázal, že se podkarpatské obyvatelstvo ukázalo jako vojensky nemobilizovatelné pod zástavami ukrajinofílské státnosti. Hornatý podkarpatský kraj totiž vytváří doslova ideální podmínky pro partizánskou válku (Duleba 2000: 90-91).

⁷⁹ Po sovětské okupaci byl na Podkarpatské Rusi rozpoután doslova teror. Jeho cílem se stala zejména rusínská inteligence a řecko – katolická církev. Československá vládní delegace, která se na podzim roku 1944 pokusila převzít kontrolu nad tímto československým "osvobozeným" územím, neměla sílu ani prostředky jak zvůli sovětských sil zabránit.

⁸⁰ Více o historii Podkarpatské Rusi viz Pop 2001: 20-54.

⁸¹ Viz Programa ekonomického i sociálního rozvítku Zakarpatskoj oblasti na 2001 rik. Užhorod, 2000. Str. 43-44. Průměrná výše přiznané starobní penze z Zakarpatské oblasti v roce 2003 činila 120 hřiven. Průměrná mzda státních zaměstnanců v červnu 2004 dosahovala 503 hřiven. Kurs ukrajinské hřivny oproti české koruně se pohybuje mezi 4,5 až 5 Kč za jednu hřivnu. Byť je cena zboží oproti ČR nižší, je kupní síla převážně většiny obyvatel velmi nízká.

⁸² Na Zakarpatí jsou zejména rakouskými firmami ve velkém vykupovány houby, borůvky a brusinky.

⁸³ Jenom v České republice je oficiálně nebo načerno zaměstnáno několik desítek tisíc Podkarpatorusů.

rusínského a ukrajinského. Koncem třicátých let nabýval vrchu ukrajinský směr (Srb 2002: 82-83).⁸⁴

O periferním postavení a jeho vlivech píše rusínský historik Ivan Pop. V průběhu staletí přecházel kraj jihokarpatských Rusínů z jednoho státu do druhého, ale pokaždé se nacházel na jejich okraji. Toto postavení mělo své záporné i kladné stránky. Přirozeně, že se na okraji království, impéria, republiky či svazu nemohlo zformovat kulturní nebo ekonomické centrum s ambiciózní politickou, ekonomickou a kulturní elitou. Překážkou bylo samo provinciální a marginální postavení kraje. Zájem centra se zaměřoval zejména na geopolitický význam území a jeho strategické umístění z hlediska obrany, nebo naopak další expanze. Provinční postavení způsobovalo ještě jeden negativní jev, a sice systematický odliv fyzických a intelektuálních sil a zdrojů do centra. Nicméně okrajové postavení kraje mělo i svoji kladnou stránku. Původní obyvatelstvo nebylo prakticky zasaženo politickými a etnokulturními procesy probíhajícími v centru, zachovalo si proto skoro až do konce 19. století své patriarchální postavení, a konzervovalo tak, byť v archaické formě, svoji etnickou identitu. Takové prostředí nevyhnutelně ovlivňuje elitu, která je v obdobích silného asimilačního tlaku centra zatlačována do marginálního postavení, a aktivizuje se v době oslabení, krachu, nebo nedostatečné síly centra. Tato elita je bez ohledu na svůj silný komplex méněcennosti, který je zapříčiněn jednak slabostí ekonomických pozic, jednak nedostatečnou podporou odvěce pasivních mas, neméně nositelkou idejí samosprávných, autonomistických a separatistických snah (Pop 2001: 20-21).

Alexander Duleba píše, že geopolitické zákonitosti potvrzuje i časem prověřená skutečnost. Prostor Zakarpátí byl prakticky ve všech státních formách, vyjma centralistického a totalitního Sovětského svazu, neustále zdrojem autonomistických snah.⁸⁵ Nejinak je tomu v dnešní době. V devadesátých letech se dají na Zakarpátí rozlišit dva hlavní autonomistické proudy. První byl motivován ekonomicky a jeho hlavním nositelem byla "postsovětská" zakarpatská elita. Jeho výsledkem byly dva prezidentské dekrety Leonida Kučmy z roku 1998 přiznávající Zakarpatské oblasti na období 30 let zvláštní ekonomická práva a na období 60 let mimořádná práva v oblasti investic. Druhý proud staví na etnicky orientovaném rusínském hnutí a jeho cílem je politická autonomie, případně v budoucí perspektivě rusínský národní stát. Tento proud je však poněkud slabší (Duleba 2000: 100-123).⁸⁶

⁸⁴ Více o kultuře na Podkarpatské Rusi viz Pop 2001: 55-72. O literatuře týkající se historie a kultury Podkarpatské Rusi platí více než o kterékoli jiné, že je ovlivněna dobou a okolnostmi jejího vzniku. Existují tak prameny pojaté spíše z rusínského hlediska. Sem se dá zařadit zejména rozsáhlá Encyklopedie Podkarpatské Rusi vydaná v ruském a anglickém jazyce (Ruskojazyčné vydání viz. Pop, I. Enciklopedija Podkarpatskoj Rusi. Užhorod: Uzdateljstvo V. Padjaka, 2001.). Další množství pramenů je pojata spíše z ukrajinského hlediska. Např. Balega, J. Politické rusinstvo i budivnictvo ukrajinskoj deržavi. Užhorod: Vidavnictvo Gražda, 2003, nebo Jovbak, V. Podkarpatská Rusj – Zakarpatská Ukrajina. Kroměříž: nákladem vlastním, 2001. Po sovětské okupaci Podkarpatské Rusi byl samozřejmě ukrajinský směr protěžován a rusínští aktivisté byli pronásledováni. Protěžování ukrajinského směru přetrvává rovněž v současné nezávislé Ukrajině.

⁸⁵ Autonomistická meta regionálních politických elit však byla dosažena pouze na období několika měsíců od října 1938 do března 1939 v období druhé česko-slovenské republiky.

⁸⁶ Rusínská národnost je v současné Ukrajině stále zpochybňována a při sčítání lidu neuváděna. V konečném důsledku však o tom, že se někdo cítí být Rusínem, nebo Ukrajincem, na což má plné historické i občanské právo, nemůže rozhodovat názor národně zánícených historiků a politická moc poplatná ideologii budování národního státu, ale pouze a jenom dotyčný občan sám. Demokratická moc by mu měla takovouto možnost poskytnout. V této souvislosti je zajímavá zkušenost Slovenska. V období socialistického Československa zde rovněž nebyla rusínská národnost uznávána. V prvním popěvratovém svobodném sčítání lidu v roce 1991 se k rusínské národnosti přihlásilo 17 197 občanů a k ukrajinské 13 281. V dalším sčítání v roce 2001 se už cítilo být Rusíny 24 201 osob a Ukrajinci pouze 10 814. Viz Základné údaje – sčítání obyvateľ, domů a bytů 26.5.2001. Slovenský statistický úrad.

ZÁVĚRY

Současná Ukrajina se potýká s mnoha problémy. Ani po 13 letech od rozpadu Sovětského svazu ji nelze označit za demokratickou a stabilizovanou zemi. Byť stále trvá naděje, že volby prezidenta v roce 2004 byly prvním krokem ke zlepšení situace v zemi. Je otázka nakolik se podaří omezit moc klanů a mafií. Bez omezení moci klanů, vymícení mafií a zjednodušení administrativy se nedá očekávat rozvoj podnikání, finančního a kapitálového trhu, ani masový příchod zahraničních investic. V Zakarpatské oblasti je třeba rozsáhlých investic do nevyhovujících ubytovacích kapacit, lázní, dřevozpracujícího a potravinářského průmyslu.

Ukrajina bude muset časem změnit rovněž svoji národnostní politiku. O svá práva se budou stále více hlásit zejména Rusové na východě země. Ve státoprávním uspořádání by měl být brán větší zřetel na odlišnosti různých částí Ukrajiny, což by mělo vyústit ve větší decentralizaci, případně federalizaci země. Bude třeba zvýšit pravomoci samospráv na všech úrovních, tj. oblastní, okresní i obecní. Pokud bude chtít centrální vláda dlouhodobou stabilitu v Zakarpátí měla by samosprávné autonomní postavení a plnou národnostní svobodu poskytnout rovněž Podkarpatorusům (Rusínům).

Čtyři pětiny Zakarpátí pokrývají hory a je zde na sto různých minerálních pramenů. Mohla by se proto více rozvíjet turistika a lázeňství. Ochranou kulturního dědictví Zakarpátí se mimo jiných zabývá Zakarpatský spolek pro ochranu památek (Zakarpatske tovaristvo ochoroni pamjatok) v jehož čele stojí Ivan Latko, který je zároveň čelným představitelem českých a slovenských spolků na Podkarpatské Rusi.⁸⁷

Poznámka: příspěvek byl zpracován v rámci řešení vnitřního grantu Provozně ekonomické fakulty ČZU Periferní postavení regionu a jeho rozvoj.

LITERATURA

- Barša, P. Strmiska, M. *Národní stát a etnický konflikt*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 1999.
- Duleba, A. *Ukrajina a Slovensko*. Bratislava: VEDA, vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 2000.
- Jovbak, V. *Podkarpatská Rusj – Zakarpatská Ukrajina*. Kroměříž: nákladem vlastním, 2001.
- Kubát, M. a kol. *Politické a ústavní systémy zemí středovýchodní Evropy*. Praha: Eurolex Bohemia, 2004.
- Kočik, R. Kam se poděli Rusíni? In. *Podkarpatská Rus – časopis Společnosti přátel Podkarpatské Rusi* č. 1/2003.
- Kočik, R. Livinský, O. Největší investor na Ukrajině? Zarobitčani! In. *Podkarpatská Rus – časopis Společnosti Rusínů a přátel Podkarpatské Rusi* č. 1/2005.
- Pop, I. *Enciklopedija Podkarpatskoj Rusi*. Užhorod: Uzdateljstvo V. Padjaka, 2001.
- Pop, I. *Podkarpatská Rus*. Praha: Nakladatelství Libri, 2005.
- Programa ekonomického i socialného rozvitku Zakarpatskoj oblasti na 2001 rik*. Užhorod: Zakarpatská oblastní rada, 2000.
- Řichová, B. *Přehled moderních politologických teorií*. Praha: Portál, 2000.
- Srb, V. Obyvatelstvo Podkarpatské Rusi 1918 – 1938. In. *Náš česko – rusínský kalendář na rok 2003*. Užhorod: Užhorodská společnost české kultury J. A. Komenského a Klub T. G. Masaryka v Užhorodě, 2002.
- Statistický úřad, Zakarpatská oblast - <http://stat.uz.ua/> [cit. 6.11.2004].

Kontaktní adresa:

Ing. Jan Čopík, Česká zemědělská univerzita v Praze, Katedra humanitních věd, Kamýcká 129, 165 21 Praha 6 – Suchbát, copik@pef.czu.cz

⁸⁷ Užhorodská společnost české kultury J. A. Komenského (Užhorodská Spilka české kultury J. A. Komenského) a Klub T. G. Masaryka v Užhorodě (Klub T. G. Masaryka v Užgorodi).